

KİTABIYYAT

BİR KİTAPTAN BİRKAÇ SATIR

Yrd. Doç. Dr. Zeynelâbidin MAKAS*

Kitabın adı : EŞİTDİKLERİM, OKUDUKLARIM, GÖRDÜKLERİM
Yazarı : Manaf SÜLEYMANOV
Basım yeri
ve yılı : Bakû, 1987
Tirajı : 50.000
Hacmi : 320 sayfa

Yazarın diğer romanları : Yerin Sırrı, Dalgalar Koynunda, Fırtına, Zirveler.

Eserin başlıca bölümleri :

- a. Bakı'nın Köhne Mehelle ve Ticaret Merkezleri
- b. Neft (petrol) Senayesinin (Sanayi) İnkişâfı
- c. Kafkas Müselman Müellimlerinin I. Kurultayı
- ç. Birinci Dünya Muharibesi
- d. 1916-1920. İllerde Bakı'da Başveren (meydana gelen) Hadiseler
- e. Lenkeran'da Açılan Bir Güllenin Bakı'daki Aks-Sedaları
- f. Bakı Yene Elden Ele Keçirdi
- g. Heste (hasta) Bir Mehellenin Azarı ve Derdleri
- h. Bir Neçe Melumat
- ı. Sabaha Açılan Pencere.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

Eserin adından da anlaşılacağı gibi, yazar, Bakû'ya alt duydukları, okudukları ve gördüklerini kaleme almıştır. Yazar, Bakû'nun ve Bakûluların başlarından geçenleri, petrolün getirdikleriyle alıp götürdüklerini, şehrin anî gelişmesini, petrolden dolayı Bakû'nun yabancı şirketlerle yabancıların hücumlarına nasıl uğradığını, eski Bakû ile yeni Bakû'nun mukâyesesini, sınıf mücâdelesini, servetin yok pahasına yabancılar tarafından hangi oyunlarla paylaşıldığını, zenginlerle aydınların ülkenin geleceğini garantiye almaları gerektiği halde kendilerini zevk ü sefâyâ nasıl kaptırdıklarını, halkın benliğinden nasıl uzaklaştığını, bundan yabancı güçlerin nasıl istifâde ettiklerini, bu leş kargalarının yaptıkları yağma ve katliamları, adalet mekanizmasının nasıl bozulduğunu, yerli halkın çektiği sıkıntıları, milletin ne denli uyutulduğunu, yapılan hataları, elindeki belgeler yardımıyla tamamen objektif bir şekilde dile getirmiştir.

Bu eserde bizi yakînen alâkadar eden bir alt bölümü, aynen alıp, ilgililerin dikkatlerine sunmağa çalıştık. Anlaşılmasında güçlük çekilebileceğini tahmin ettiğimiz bazı kelimelerin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılıklarını paranteze aldık. Bu arada yazarın hassasiyet derecesini göstermesi bakımından eserin 7. sayfasından aldığımız Azerbaycanlı şair Mehmed HADİ'ye ait şu beyiti de vermeden geçemeyeceğiz.

«İmzasını koymuş milel evrâk-ı hayata,
Yok milletimin hattı bu imzalar içinde.»

«TÜRKLER BAKI'DA»

«Avgust (Ağustos) ayının ahırına (sonuna) yakın, Türk goşunları (askerleri) Lökbatan etrafında İngiliz askerlerine her terefdan hücum edir, ayrı vahtda (zamanda) Binegedi cephesinde de ilerleyirdiler.

İngilizler Eser-Daşnak hisselerine (gurup/parti) yardım maksadı ile Şimali Stafford alayının bir bölüğünü Binegedi'ye gönderdiler. Lâkin bu bölük cephe de olsa Eser-Daşnak tapmır (bulamıyor), tepeleri tutmakta olan iki yüz nefer Türk askerleriyle kanlı vuruşa başlayır ve mağlup olur. Lökbatan etrafındaki şiddetli, kanlı vuruşda Türkler İngilizler'e galip gelirler. İngiliz esgerleri cepheyi terk edip zor-belâ özlerini (kendilerini) şehrin kenarına çatdırırlar. Mağlûbiyeti ahâlden gizleyip, ört-bas etmek maksadı ile ihtiyattaki bir deste İngiliz esgerini şehrin küçelerinde (cadde ve sokaklarında) galebe şarkıları söyletdire söyletdire gezdirirler.

İngilizler'in vuruşu (savaşı) uduzduklarını (kaybettiklerini), Eser-Daşnakların cepheden kaçtıklarını Türk goşunlarının Baki'nin kenarına çatıp onu yüzük kaşı gibi muhasaraya aldıklarını şehirde bilmeyen yok idi.

Tekce (sâdece) herbi mütahassislar yok, az-çok akli kesen her adam Osmanlı ordusunun artık şeheri tuttuğunu başa düşür (anlıyor), Sentpokaspi Diktatörlüğü'nün saatlarının sayılı olduğunu anlayırdı.

Vaziyeti muayyenleştirmek için İngiliz generali Lyu, Bağdat'dan Bakı'ya gelir. Deyilenlere göre o, haritada bir yeri gösterip soruşur : Bu mıntıka kimin elindedir? Karargah zabiti gösterilen noktaya bakıp deyir : «Cenab general, Türklerin elindedir.» Bunun üzerine general; «Muharebe uduzulup» (kaybedilmiş) diye gaş-gabağını tökür (sinirlenip üzülüyor.)

Avgust'un (Ağustos'un) 31'inde Türkler tezedden (yeniden) hücumla ge-
cip İngiliz goşunlarını darmadağın edirler.

General Destervil'nin süngüleri üzerinde kurulmuş olan Sentrokaspi Diktatörlüğü kırk dört gün ve kırk beş gece ömür sürenden sonra siyâset sahnesini bî-abırçılıkla (hayasızca) terk edir.

Nuru (Nuri) Paşa'nın kumandası altındaki Türk-İslâm Kafkas ordusu şeheri bombardıman edirdi.

İngilizler hele neçe (kaç) gün evvel bankaları, şeherin var-servetini garet edip (yağmalayıp) gemilere taşıyarak İran'a göndermişdiler. İndi (şimdi) maden, zavod (fabrika) cihazlarını ve avadanlığı aparırdılar. Hündür (yüksek), yeke (büyük/iri) katırlarını ve atları yüklemeye gemilerde yer yok idi. Düşmana ganimet kalmasın diye İmamverdi köprüsünün yanında Bahriye mektebi gabağındaki (önündeki) meydanda İngiliz zabitleri heyvanları güllelemeye başlayırlar. Adamlar kenarda dayanıp (durup), ürek ağrısı ile bu vahşiliye bahırdı. Dehşete gelip ağlayanlar da vardı. Ölümü sevk-i tabîl duyan katır ve atların da gözlerinden yaş ahırdı; aman, imdad isteyirmiş kimi (istercesine) kişneyir, ele (öyle) esirdiler ki, adam dehşete gelirdi...

Nuru ve Mürsel Paşa son hücum plânı esasında goşuna (askere) «ileri!» emrini vermişdiler. Sentyabr'ın (Eylül'ün) 14'ünde seher toranlığında (alaca karanlıkta) topların ateşinden şehir lerzeeye gelmişdi.

İngilizler'in Şimalî Stafford bölmeleri (birlikleri) geri çekilmeye mecbur olduğundan cephenin merkezî hattı da artık Türkler'in elinde idi. Türkler'in attıkları top güllerinden deniz gaynayır, lepeler (dalgalar) şaha galhırdı. Prezident Kryuger gemisi tez tez (sık sık) yerini deyiştirdi.

Küçelerde (sokaklarda) dolaşmak heta (tehlikeli) idi. Heçkes çöle (dişarı) çıhmırdı.

İran'a ve Türkistan'a kaçan devletli (zengin) Ermeni ailelerinin sayısı ahırncı (sonuncu) heftede kat kat artmışdı, adam başı biletin de deyeri akla gelmeyen derecede bahalanmışdı (artmıştı.) .....

Matroslar (tayfalar) gemilerin göyertesinde pulemyot (gişe) gurup, ancak çohlu (fazla) gızıl pul (altın) verenleri gemiye alırdılar. Gemiye zorla girmek isteyenleri tufengin kundağı ile vurup denize salırdılar.

İngilizler gece karanlığında gemilerde ışıkları söndürüp şehirden uzaklaşırdılar. Bu arada dürbünle de olup biteni tamaşa edirdiler. İhtiyarlarında olan iki hidroplanı (uçacağı) hücumu göndermişdiler. Türkler her iki teyyâreni vurup, şeherin kenarındaki kabristanlığa saldılar.

İngiliz generali Denstervil'in sonralar hatıralarında yazdığına göre, üç min kişiden ibâret Türk ordusu hücumu geçende şehirde ve cephede otuz minden çok menşevik, eser ve taşnak esgeri varmış.

Bu goşunlar (ordular/askerler) Bakı'nı terk etmeden evvel bankaları, mağazaları, zengin müselmanların evlerini, ambarlarını garet edip (yağmalayıp) gemilere yüklemişdiler. Sentyabr'ın (Eylül'ün) 14'ünde küçelerde hususî silâhli gözetçiler (nöbetçiler/bekçiler) koymuşdular ki, şüpheli adamları güllelesinler. Küçeye, dama (bacaya), balkona çıkmağı, pencereleri açmağı gadağan (yasak) etmişdiler.....

İngilizler yola düşürler. Türkler Bayıl küçelerinde atışırdılar. Gülle seslerinden kulak tutulurdu. Gülleler, kaçanların başları üstünde uçuşurdu; binaların, hasarların (duvarların), dalında gizlene gizlene, yıkıla yıkıla kaçırdılar.....

Türkmen gemisinin **tesâdüfen hilas** (halas/kurtuluş) kemerine dönmesinde ve Sevan gemisinin yola çıkmasında şüphesiz ki, İngiliz parmağı olmamış deyildi; bu parmak da komissarları aparıp (götürüp) Kızılkum sahrasına (çölüne) çihartmışdı. Bütün bunlar birbirine möhkem (sıkıca) bent olmuş uzun zincirin ayrı ayrı halkaları idi.

Bu neticeni Anastas Mikoyan 1971. ilde Moskova'da Siyasi Edebiyyat neşriyyatı tarafından burahılan (neşredilen) **Hatirelerim** adlı eserinde tasdik edirdi: «Mindiyimiz Türkmen gemisini Mahaç-Kala'ya geden Sentrokaspi kervanından yayındırıp Heşterhan istikâmetine yönelttik. Lâkin ne soldatlar, ne geminin matrosları ve ne de kaçkınlar ora getmek istemirdiler. Behâne getirdiler ki, Heşterhan'da berk acılıktır (çok karışıklık vardır.) Sonra bildik ki, general Denstervil destesinden gemide olan iki İngiliz zabiti daşnak komandirlerle (kumandanlarla) dilbir olup (anlaşıp) camaatı berk gorhudupdur. İngiliz zabitlerinden başka gemide döşüne (göğsüne)

Georgi Haçı takmış bir Ermeni de var idi. Krasnovodski'ye çatanda yalnız iki İngiliz zabiti (onların ne için gemide olmalarını başa düşebilmedik (anlıyamadık) ve Georgi Haçı olan Ermeni'ye gemiden sahile düşmeye (inmeğe) icâze (izin) verildi. Hemîn (aynı) Ermeni deyir ki, yerli hükümete vacip melumat çatdırmalıyam (ulaştırmalıyım.) ..... Komissarları haps ettikleri zaman hemen (aynı) o iki nefer İngiliz zabiti ile Georgi Haçı takmış olan Ermeni yerli memurlar arasında idiler.

Türkler günortaya (öğleye) kadar şeheri top ateşine tutup, bombardıman etdiler. Küçeler artık bomboş idi. Tek tek adam görünür, duvar dibi ile korka korka yeriir, tez de yoha çıkırdı (yok oluyordu.) Top güllerinin gürültüsü getgede artırdı. Bir müellim (öğretmen/muallim) deyirdi ki, bu kânlı faciaya bakmak için üç yoldaş (arkadaş) gedip İsabey Hacinski'nin deniz kenarındaki uca mülkünün (yüksek evinin) damına çıktık. Bura her cihetten tehlikesiz idi. Vuruşma geden yer (savaş alanı), bomba tökülen deniz avuç içi kimi aydın görünürdü. Muharibe gözlerimizin gabağında olurdu. Sentrokaspî esgerleri ellerinde tüfeng sengerleri (mevzileri) bir bir terk edir, yegâne ümit yeri olan deniz gırağına (kıyısına) geçirdiler. Gemilerin çohu tez-telesik (alelacele) körpülerden (limandan) ayrılır, tütsü bırakarak uzaklaşırdı. Çok geçmeden Çemberekend'in üstündeki kabristanlıkta olan sengerler de boşaldı. Çahnaşma düşdü (ortaklık karıştı). Herkes öz başının çâresine bahırdı. Bakı tütsü ve alov içindeydi. Dürbünle bahınca Garaşehar ve Ağşehar'deki körpülerden (limanda) adamlar kaynaşırdı. Dehşete gelmiş (paniğe kapılmış) adamların özlerini suya atıp yüze yüze gemi ve kayıklara çatmağa can attıkları aydın görünürdü.....

Sentyabr'ın (Eylül'ün) 19'unda seher (sabah) saat 09'da Nuru Paşa'nın Kafkas-İslâm ordusu şehere dahil oldu. Mescid minârelerden ezan sesi ucalırdı (yükseliyordu.) Nuru Paşa İslâmiyye ile üzbeüz (karşıkarşıya) iki mertebeli (katlı) binaya, Mürsel Paşa ise yine aynı küçede (caddede) vaktiyle Muzaffereddin Şah'ın gonağ kaldığı (ağırlandığı) mülke (binaya) düşmüşdüler (yerleşmişlerdi.)

Guba/Fuzülî meydanında, Kuru Bağ'da-Parapet'te, Vağal (demiryolu istasyonu/gar) karşısındaki meydanda, bulvarda, Garaşehar körpüsü (limanı) gabağında (önünde) dar ağaçları kuruldu. Heresinden (her birinden) bir cenâze sallanırdı. Asılanın tehsirini (suçunu) iri harflerle tahtaya yazıp dar ağacına söykemişdiler (yaslamışlardı.) Bir cenâzenin boynuna garet etdiyi (yamaladığı) şalı sarmışdılar. Başka birisinin ise zorla aldığı şeyleri ise dar ağacının yanına koymuşdular. Herkesin cezasını sübüt eden eşya-yi delil göz önünde idi. Hezri (Hazar'dan doğu-batı istikâmetinde eser rüzgâr) esdikce cenâzeler yelenirdi. Dar ağacından asılanların arasında kanunu bozmuş Türk esgerleri de vardı. Heç kese merhamet, aman yok idi.

Azametli şehir ele bil şahidi olduğu şiddetden nefes almağa gorkurdu. Deledüz (çapulcu) adamlar, goçular (kabadayılar) kaçıp gizlenmişdiler.

Çörek (ekmek) bahalı idi. İngilizler ne geder emr verip, karar çıhardıp, hede-gorhu (karakorku) verdilerse de çöreyin girvenkesini (400 grām) beş manata (Kafkas para birimi) endirebilmediler.

Türkler erzak mallarına (temel gıda maddelerine) nırh (vergi sınırlama) koydular. Nırhı pozanlara şiddetli ceza verilirdi. Duvarlara hususî ilânlar asılmışdı. Kanunları pozanlar idamla cezalandırılırdı. Bir günlük ihtiyâcından fazla evinde erzak tapılan (bulunan) adamlar, özüne aid olmayan eşyayı yerden götürönerler, garet edenler (yağma yapanlar), zor işledenler (zor kullananlar) dar ağaçından asılacakdı. Dükkanlarda, heyet-bacada (bahçede), küçelerde bir kesin malına, var-servetine eyri bakan yok idi. Oğurluğun (hırsızlığın) kökü kesilmişdi. Elieyriler (hırsızlar/ yankesiciler) peşekâr oğrular (hırsızlar) öz başına bırakılmış kıymetli şeyleri cüret edip almak bir yana, gözücuyla bile bahmırdılar. İsabey Hacinski'nin evinin gabağında içi pahalı hez (kürk) palto, güzyülü (aynalı) kadim bir şifoner, ipek ve yün palto (elbiseyle) dolu, kapısı azca açık, sekide (kaldırım kenarında) kalmışdı; gorkudan heçkes cüret edip yahınlaşmırdı, görünür garetçiler macal (fırsat) tapıp aparabilmemişdiler. İki günden sonra hemin şeyleri kumandanlık binasından gelip apardılar. Var-dövlete gözücu bile bahmırdılar. Konu-komşu, ağsakkallar gelip kumandanlığa heber verirdiler ki, küçemizdeki (sokağımızdaki) parça ile dolu çamadan (valiz/bavul/çanta) kıymetli eşya dolu olan sandıkça, halça, gebe (uzuntüylü halı), halıyı gelip aparın (götürün); düşmanlıkla bizi şere salarlar (siz çalmışsınız diye iftira atarlar). Bir çörek satan müşterilerden bir şahı (kuruş) artıg (fazla) aldığı için kulağını dükkânın kapısına mıhlamıştılar (çivilemişlerdi). Şarap satmak, içmek, tiryek (esrar) çekmek gadağan (yasak) edildi, tiryekhanaları bağladılar (kapattılar). Serhoş ve tiryek çekmiş adamı tutdukları zaman zopalayırıldılar. En yüngül (hafif) ceza kırk zopa idi.

Eliabbas Müznib hakledirdi ki, Türkler Maştağa'ya dahil olan kimi meni herbî kumandanlığa çağırdılar ve minbaşî Tefvik Bey'e kâtip tâyin etdiler. Mene tapşırıldı ki, (tembihledi ki) ona danışmadan heç kimseyi kabinete (çalışma odasına) almayım. Hunhar mehelli meşhur goçu (kabadayı) başkesen Malbaş Dadaş kumandanlığa gelip, mene danışmadan birbaşa (doğrudan doğruya) minbaşının kabinetine yöneldi. Men, gabağına yeriyip hahiş (rica) ettim ki, goy özüne heber verim, sonra gir içeri. Malbaş gışgıra gışgıra (bağıra bağıra) mene söydü. «Görçe... Kes senini!» Bu esnada Tefvik Bey bizim bulunduğumuz otağa (odaya) keçdi. «Yahu, şu ne géyl-ü gal?! (Şamata/gürültü). Diye Malbaş'a acıglandı (kızdı). Men fikirleşdim ki, Türk

zabiti geldi-gederdir (gelip geçicidir). Malbaş ise burada kalacak, sonra mene kötülük eder. Veziyeti yüngülletmek (hafifletmek/idâre etmek) için yavaşcadan dedim : «Tevfik Bey, şu zat goçudur. (kabadayıdır.)» Tefik Bey tünd tünd (ters ters) ona bakdı, dönüp menden teeccüble heber aldı : «Yahu o goçu dediyin ne biçim şey?» Başa saldım ki (izah ettim ki), goçu güçlü, zorba adama deyerler ,kimi istese hak-nahak döyer, ceza verer.» Tefik Bey elini döşüne (göğsüne) vurup dedi : «Koçu ben. O benim.» Sonra da kapıdaki nöbetçini çağırıp dedi : «çavuş, iki er sesle.» Çavuş hemen iki esger çağırdı. Tefik Bey barmağı ile Malbaş'ı onlara gösterip emretti : «Şu pezevenk herifin sırtına hereniz (her biriniz) kırk sopa vurarsınız; ben gidiyorum. Geç kalırsam, ben gelinceye kadar devam edersiniz.» Çavuş, Malbaş'ı arkadan kucaklayıp, kuş gibi kaldırdı, otagdan çihartdı. Malbaş ha vurhundu, ha golgıç atdı (ne kadar elleştiyse) heç bir fayda vermedi. Nahır bulağı meydanının ortasında Malbaş'ın paltarını (elbisesini) soyundurup üzügoylu (yüzükoyun) yere serdiler. Esgerler növbe ile (sırayla) onu zopalamağa başladılar. Malbaş'ın bağırtısı —yalan olmasın— Nardaran'da eşidilirdi. Huşunu itirdi (kendinden geçti), kanı aka aka cecime (palaz/kilim) uzadıp evine apardılar. Türkler Bakı'dan gedenden bir il (yıl) sonra da yaralarına tepitme (ilâç), merhem koydular, yine de yaraları sağalmırdı (iyileşmiyordu). .....

Gocaman emekdar müellim Mirze Memmed Zeynallı nakledir; «Salyan'dan geçirdik... Daşnaklar tehdit etmişdiler ki, Salyan'ı tutup (muhasaraya alıp) viraneye döndereceyik, bir nefer de müselman sağ kalmayacak. Geçirdik. Yolda Kür Çayı (Kura nehri) gırağında (kenarında) bir desde Türk esgerine rast geldik; su içir, el-üzlerini yuyur, birbirleriyle zarafatlaşırıldılar (şakalaşıyorlardı). Ramazan Paşa'nın esgerlerinden idiler. Salyan'lı bir ağsakgal onlara dedi ki, siz burada zarafat edip gülürsünüz, Daşnaklar da orada (Salyan'da) arvad-uşağları kırmağa, şehir ile etrafındaki kendleri (köyleri) yerlebir etmeye hazırlaşırlar. Çavuş dillendi: «Birşey yapamazlar. Şimdi gidip hepsinin analarını...» Düşdüler yola. Adamlar dallarınca baha baha galdı. İkin günden sonra heber getirdiler ki, Ramazan Paşa Salyanda'dır.

Bir başga kasabaya bir zabıt, bir çavuş ve beş nefer Türk esgeri gelir. Camaati tenge getirmiş (boğazına yığmış), yakın kentde (köyde) oturan çar devrinin baş strajnikinden (komser/polis) şikâyet edirler ki, gelip adamları incidir, canının isdediyi şeyleri gelip para-pul vermeden dükkânlardan alıp aparır (götürür), danışanı (konuşanı/i'tirâz edeni) döyür, tûfengle hedeleyir (ölümle tehdit ediyor). Türk zabiti soruşur : «Yahu bu hırsız herifin ismi ne?» Ağsakgallardan biri cevap verir ki, «Telli Hüseyin...» Zabıt teeccüble heber alır : «Yahu, bu herif zinazâde mi (piç mi)?» Cevap ve-

rirlere ki «dediyiniz kimidir. Bizi bu adamdan kurtarın.» Zabit deyir : «Peki. O ne zaman köye gelirse, bana haber verin; hırsızı yakalayıp cezalandırayım. Bana bir girvenke (400 gr.) de bal getirirsiniz.» «Ağa, bir girvenke balın maliyeti nedir, size tam bir pud (16 kg.) bal getirerik» diye ağsakgallardan biri balın ne için istediğini bilmeden danışır. Zabit onun sözünü kurtarmasına izin vermeyip deyir : «Bir girvenke kâfi. Fazla izâfeye hâcet yok. Haydi bakalım!»

İki günden sonra Telli Hüseyin gelir, oturur aşhanada, başlayır plov (pilav) yemeye. Bir nefer gedip Türk zabıtine heber verir ki, size dediyimiz herif gelip, kasabadadır. Zabit, çavuşu çağırıp deyir : «Yürü, pezevenk hırsızı yakala!» Çavuş baş üstüne deyip gedende heber getiren adam deyir : «Silâhsız hara gedirsiniz? Herifin tûfengi var, kılıcı var.» Çavuş ehemmiyet vermeyip deyir : «Fark etmez yavrum; sen yeter ki yürü. Benden evvel kasabaya git. Herif ikimizi bir arada görürse şüphelenip kaçır.» Aşhanaya çatanda görürler ki, Telli Hüseyin yemeyini kurtarıp, gehve içir. Çavuşa göz edirler ki, ahtardığınız (aradığınız) adam budur. Çavuş arkadan yanaşır, Telli Hüseyin'i tûfengli, kılıçlı alır kucağına, başlayır aparmağa (götürmeğe). Telli Hüseyin ne gider çalışırsa, çavuşun elinden kurtulabilmez. Sonra da silâhlarını alıp, onu salırlar tövleye. Zabit üç günden sonra meydana bir adam boyunda bir direk tikdirip, yanına da bir kutu goydurur. Telli Hüseyin'i getirdip oturdurur kutunun üstünde. Sonra ağsakgallara deyir yahu bir berber sesleyin! Berber gelir. Hüseyin'in saçını, sakgalını temizce gırhır. Sonra da yarıbeline gider soyundururlar. Kendirle kolları ile ayaklarını yan terefe, özünü de direye bağlayırlar. Çavuş, kapdaki balı Telli Hüseyin'in çılpak bedenine sürtmeye başlayır. Camaat tamaşa eyliyir. Telli Hüseyin'in her terefine balı sürtenden sonra çavuş gedip eyleşir (oturur) çınar ağacının kölgesinde, başlayır yoldaşlarıyla yemek yemeye. Etrafda ne gider eşşek arısı, it arası, mığmığa (sivrisinek), milçek (karasinek), cücü varsa, hamısı daraşır Telli Hüseyin'in canına. Çoh keçmeden Telli Hüseyin'in her terefi başlayır şişmeye. Bu heyvanlar Telli Hüseyin'i o gider şişirdiller ki, daha gözleri görmür, ağızdan ve burnunun deliklerinden başlayır kan ahmağa. Ahşam üstü bir araba getirip, Telli Hüseyin'i yarımcan (baygın) bir veziyetde goyurlar arabaya aparırlar (götürürler).

Bakı'nın meydan ve küçelerinde üç neferden ibâret çavuş ve iki esger gezirdi. Şulug salan (kargaşalık yaratan), gayda (kâide) kanunu azca pozan adamı görende çavuş esgerlerden birine emr edirdi: «Al kafasını!» Esger celd (çarçabuk) hopbanıp (sıçrayıp) herifin ellerinden yapışır, ense köküne koyar, başını eyerdi. Çavuş, ikinci esgere : «Zopala pezevengi!» İkinci esger, günahkârın şalvarını celd (çabucak) aşağı salar, başlardı zopalamağa. Bu işi o gider tez icrâ ederlerdi ki, adam meettel galardı (şaşırdı)...

Türkler Bakı'da başlayırlar dövletilerden (zenginlerden) varına göre rüsum (vergi) yığmağa. Rüsumun mikdarını Türkler deyil, mehelle ağsakgalları müeyyen edip (tesbit edip), siyahını (listeyi) kumandanlığa tekdım edirdiler. Vergisini vermek istemiyenlerden zorla alırdılar. Rüsum vermek istemeyenlerden biri de goçu (kabadayı) Teymur Bey imiş. Bu, faytona minip gedir bağa. Türkler esger gönderip onu yine getirtiriller Maštağa'daki Nahır bulağı meydanına. Onu başa salırlar (anlatıyorlar) ki, mukâvet göstermen boşunadır. Goçu Teymur inat edip, teklifi gebul eylemir. Zabıt emredir : «Çavuş, şu pezevenk herifi yatırıp sopalayın; haydi bakalım!» Esgerler emri bir anda icrâyâ başlayırlar. İlk zopa zerbelerine dayanabilmeyen Teymur Bey canını dişine yığıp feryad edir : «Ya Hz. Abbas kömek ele (yardım et)! Zabıt teeccüble soruşur : «Yahu bu herif ne diyor? Ne Hezret, ne de Abbas yardıma koşamaz! Parayı öde! Bu ne acâyib herif be; parayı ödeyeceği yerde Hazret'le Abbas'ı yardımına çağırıyor.» Beşinci zopadan sonra Teymur dözebilmeyip (dayanamayıp) aman isteyir ve 20.000 manat getirtirip rüsumu ödeyerek canını kurtarır.

Bakı'da seferberlik ilân edirler. Bir zabıt çağırılanların siyahısını (listesini) tutur, adamlardan bir bir ismin ne diye sorur. Hesen, Mehmed, Hüseyin, vs. Bir neferden de ismin ne deye soruşanda oda Sultan deyir. Zabıt ona ters ters bahıp deyir : «Sultan bir tanedir, o da İstanbul'da. Senin ismini Mehmet koydum, haydi bakalım!»

Meherrem (muharrem) ayı gelir. Müselmanlar başlayırlar sinelerine vura vura, başlarını yara yara, zincir vura vura küçelerde dolaşmağa. Bir yandan da Şah Hüseyin, vah Hüseyin deyip ağlaşırlar. Şeherin polis memuru reyisi bu ecâyib menzereni görüp, meettel galır (şaşırır). Yanındaki bir adamdan soruşur ki, yahu bu ne vahşet. Şu zavallılar niçin ağlıyorlar. Niçin kendilerine işkence ediyorlar?» Onu başasalırlar ki, İmam Hüseyin'in katli ile elâgeder olarak matem tuturlar. Polis reyisi hayıfsanıp deyir : «Yahu bu hadise hicretin ilk asrında olmuş. Aradan geçmiş on üç asır. Bu haber bu zavallılara daha yeni mi ulaşmış?»

Polis reyisi bu destelerin başçılarını (elebaşılarını) toplayıp merkeze getirir ve onlara deyir ki, muharebe halinde olan bir şehirde bu kimi nümayiş ve yığıncağlar (toplantılar) yasaktır. Gedin, meşçitde toplanın, edeb dâiresince İmam Hüseyin'e matem saklayın. Bunlar, reyisin bu sözlerine kulak asmayıp, seher tezden (sabah erkenden) yine düşürler küçelere. Polis reyisi dört esger gönderip, tamam desteleri toplatdırır, birbaşa (doğrudan doğruya) onları aparır (götürür) vağzala (gara). Şeherin ağsakgalları polis reyisine iltimâs gelirler ki, bunları azad eyle. Reyis cevab verir ki, gavur İngilizler Kербela'yı istilâ etmiş; Hz. İmam Hüseyin'in mukaddes

türbesini murdarlamışlar. Şu herifleri göndereceğim Batum'a, oradan gemilere doldurup Arabistan'a götürsünler. Gidip Hz. Hüseyin'in türbesini kâfir İngilizler'den geri alsınlar. Şehit olanlar cennete gidecektir. Şurada kadın gibi boşu boşuna ağlamaktan fayda çıkmaz. Ne tuhaf heriflersiniz be? Yahu erkek hiç ağlar mı be?

Camatın arasına velvele düşür. Başlayırlar ağlayıp yalvarmağa. Bunları bir gece vağzalda saklayırlar. Şeherin bir neçe (birkaç) hürmetli şehsi polis reyisinin yanına minnete gedir. Nihâyet polis reyisi deyir : «Peki. Bunları Arabistan'a göndermekten vaz geçtim. Ama Derbend'e gavur Denikin'le savaşımağa göndereceğim. Bari gidip orada din-i İslâm yolunda cihat etsinler.»

Çok yalvarıp yakarmalardan sonra bunları azad edirler. O adamlar neynki (değil) küçe-bazarda, Türkler Bakı'dan gedinceye geder ortalığda bile heç görünmediler.

Dellek (berber) gonşumuz Akopyan XVIII. ilde (1918'de) başından geçen bir meseleni danıştırdı : «İngilizlerle Daşnaklar gemilere minip kaçdılar. Pağır-pügaranı (fakir-fukarayı) koydular Allah amanında. Dükkanı bağlayıp, iki zenbile (mendile) yemek filan goyup, getdim çıhdım yeddi mertebeli (katlı) binanın üstüne. Gördüm menden savay (başka) adamlar da var. Üç gün, dört gece gözümüzü yummadık. Dördüncü gün dözebilmedim (dayanamadım), fikrim (aklım) kalmışdı dellekhananın yanında. Allaha penah getirip, düşdüm küçeye. Adam az idi. Bunlar öz adamlarımız idi. Türkler görünmürdü. Duvar diblerinden gorha gorha bir teher özümü yetirdim dükana. Kapıya el vurmamışdılar. Açdım kapını, aralayıp girdim içeri, elektririk çırağını (lambasını) yandırdım, başladım ortalığı düzetmeye. Birden ayak sesleri eşitdim. Mene ele geldi ki, eşikte (dışarıda) kim ise var. Dönüp bahmak isteyende kapıda duran dedi : «Dellek (berber)!» Tez dönüp bahdim. Bir Türk çavuşu ile iki esger dükana girdiler. Meni soyuk ter basdı, dilim tutuldu, yerimden terpenmeye (kıpırdamağa) takâtım kalmadı. Çavuş dedi : «Berber, haydi çantayı topla, gidelim! Paşayı traş edeceksin!» Balaca (küçük) çamadana (çantaya) lazımlı şeyleri koyup, elime alıp dükandan çıhdım. Kapını kilitlemek isteyende, çavuş koymadı : «Hâcet yok, kimse dokunamaz. Haydi gidelim.» Düşdük yola. Getirip meni saldırlar bağın karşısındaki mülke. Delhizden bezekli otağa keçdim. Baş kapıdan ucaboy, heybetli, iri yapılı Türk paşası girdi. Bedennüma güzgünün (aynanın) karşısındaki koltuğa oturdu. Celd (çabucak) halatı (önlüğü) geyip, işe koyuldum. Paşanın üzünü sabunladım, ülgücü (usturayı) yokladım. Üreyimde de bütün cedd ü akrabama söyürdüm ki, niye damdan düşüp dükana geldim. Paşanın üzünü (sakalını) gırhanda elim esir, gorhuram, birden ülgüc cızıp

(çizip) kanatır... Menim boyum balaca (kısa), paşa ise hündür (yüksek/ uzunboyu). Güç belâ barmaklarımın üstüne kalkıp, çalışırım. Her terefimdenden ter ahır. Ne ise... Birteher paşanın üzünü gırhıp odekalonladım (kolonya döktüm). Peyserini (ensesini) düzeldip, saçlarını daradım... Paşa ayağa kalktı. Men de eşyalarımı yığıp, tez çihdim delhize. Bayır (bahçe) kapısını açmak istedim, gördüm bağıdır (kilitlidir). O vahta kimi İngiliz kılıflı (kilidi) görmemişdim. Geri dönüp meseleni paşaya demeye de gorumam. Sıçan (fare) teleye düşen kimi galmışam. Birden paşa delhize çıhdı, meni görünce teeccüble soruşdu : «Şurda boşu boşuna ne yapıyorsun?» Kapıyı işâret etdim ki, açabilmirem. «ah» diye paşa sesini istihzâ ile ucaltdı (yükseltti). «Aptal gavur, kurşun sıkıp günahsız islâm yavrularını öldürebiliyorsun ama, dostlarınız İngilizler'in yaptıkları kilitleri açamıyorsunuz ha!» Yakınlaşp kapıyı açdı ve «haydi fırla dışarıya.»

Gemi kapitanlarından biri Fyodor Kiriloviç Pankov nakledir ki, «1908. ilden beri Hezer denizinde işleyirem (çalışıyorum). Gemiler körpüye (limana) yan alıp yanaşanda, âdeten (genellikle) matroslar (gemiciler) düşüp meyhânelere geder, o ki var içer, serhoş olup düşerdiler bulvara, başlayardılar adamlara sataşmağa, eziyet vermeye, dava (kavga) çihartmağa. Dükançılar kapıları bağlayıp (kapatıp) gizlenerdiler, hamı (herkes) gaçardı. Garadavoylar (bekçiler/güvenlik görevlileri) aradan çihardılar (kayıplara karışırıldardı). 1918. ilde Türkler Bakı'da iken geribe (acayip) bir hadiseye şahit oldum. Ohtyabr'ın (Ekim) ortalarında Bakı'ya vârid olmuş (gelmiş) üç geminin matrosları sahile çihıp girirler meyhanalara, restoranlara gadağan edilmiş (yasaklanmış) arag (rakı) ve şarabı zorla çihartdırıp içirler, lülgenber (zil-zurna sarhoş) gelirler bulvara. Evvelcedeneledikleri (yaptıkları) kimi başlayırlar adamlara sataşp, döyüş çihartmağa. Türk sahra polis şubesi bunu heber alan kimi (duyar duymaz) hadise yerine esgerler gönderir. Vuruşma başladı. Men, dostum kapitan Elibala Recebov'la kenarda durup tamaşa edirdim. Esgerler ayık, matroslar serhoş. Esgerler matrosların bileklerinden nece tuturdularsa, o saat matros kellesi üste gelip serilirdi yere, esgerler başlayırdılar çekmenin (ayakkabının) nal (demir) vurulmuş ucu ve dabanı ile matrosların lüle sümüklerine (kaval kemiklerine) vurmağa. Matros uzandığı yerden terpenebilmirdi (kıpırdıyamıyordu). Bulvarda yere serilmiş hayli serhoş matros vardı. İki üç saatdan sonra bir teher (türlü) kalkıp yollandılar gemilere. Türkler gedene geder bir daha da şerherde görünmediler...»

Muharebeden sonra, 1947. ilde Mereze etrafında jeoloji işleriyle meşgul olduğumuz zaman bir neçe (kaç) günlüğüne Cemcemli kendinde (köyünde) Kadir dayı adlı birisinin evinde kaldık. O, hem de beledçimiz (reh-

ber/klavuz) idi. Türklerden behsederdi : «Kendimize heber geldi ki, Türkler Mereze'dedir. Beş nefer cavan (genç/delikanlı) oğlan getdik tamaşa elemeye. O vahta geder heç Türk görmemişdik. Malağan Merezesi'ne giren yerde Türk zabıtları ve esgerleri durmuşdular. Arabalar, toplar, atlar... Bizi görünce yanımıza esger gönderdiler. Yoldaşlarım kaçıp aradan çıhdılar. Meni yahalayıp apardılar. Bir esger başladı meni sorguya çekmeye: «Kimsen, peşen (mesleyin) nedir...» Yakamı kurtarmak üçün dedim deveciyem. Esger sevindi : «Hah! Bize de zaten deveci lâzımdı. Deveci bölüğü teşkil edeceğiz.» Sözümlü kurtarmağa bile macal vermeyip (fırsat bırakmayıp) kırk beş deveni tapşırtdılar (emânet ettiler) mene. Allah şeytana lânet eylesin, yaman (kötü) yerde akşamlamışdım. Vallah bir kanun-kayda, bir nizam intizam vardı ki, demekle bitmez. Balaca (küçücük) sehv (hata) üçün ele ceza verirdiler ki, ömür boyu yaddan çıhmazdı. Bir defe develerden biri yoha çıhmışdı (kaybolmuştu). Kumandanım beklemediyim bir halda sağ üzümüne ele bir şille vurdu ki, gözümde od çıhdı, sol yana doğru yihilanda, bu sefer de sol eliyle sol gözümün üstünden bir şille vurdu, koymadı yihilam. Sol gözümde de od çıhdı. Bu od ele bil (sanki) sağ gözümde çıkan oda garişip ucaldı göye. Üç saat keçmeden deveni tapıp getirdim. Kumandanım dedi : «Kadir efendi, sen benim elimde maşasın. Ateşi çıplak elle götürmek olmaz. Ben de üstlerimin maşasıyım. Bunu unutma, hadi git!»

Bir defe daha büyük bir kumandanın acığı tutmuşdu (sinirlenmişti.) Oturduğu yerden kalkıp, bizim kumandanın bıyıklarından yapışıp, havaya kaldırdı, sonra da yere vurdu. İlâveten : «Yahu İslâm evlâtlarını gavura hedef yapmak mı istiyorsunuz?» Mene ele gelir ki, bu disiplin dünyanın heç bir yerinde yohdur. Gözle görmeseniz inanmazsınız.» Kadir dayı başını sallayıp devam etdi : «Heçkesi dinlemirdiler. Kim ki, gayda-kanunu pozurdu, burnuna burnuna döyürdüler. Dikbaşlık edip, başkalarına zerer vereneri öküzle birlikte arabaya goşurdular. Dala (geriye) kalan kimi de zopalayırdılar. Neçesini (kaç tanesini) gözlerimle gördüm. Bir kentde (köyde) esger yığanda (toplayaklarında) molla (köy imamı) minbaşuya rüşvet vermek isteyir ki, bir cavanı (genci) esger aparmasınlar. Minbaşı tüfengin dipciyiyle mollanı vurup ele yere yihir ki, daha o geder olar.»⁽¹⁾

(1) Süleymanov, Manaf. *Eşitdiklerim, Ohûduklarım, Gördüklerim*, Bakû 1987, s. 205-222.